

„Социализъм“ и „преход“ – теоретични перспективи

Теодора Костадинова, докторант,

катедра „Етнология“,

Софийски университет „Св. Климент Охридски“

Настоящият текст е част от теоретичната рамка на дисертационния ми труд на тема „Представи за социализма в пост-комунистическото общество в България и Словакия (етнологички аспекти)“. В статията ще бъдат разгледани термините, заложиени в заглавието на дисертацията, както и свързаните с тях определения и названия, отнасящи се до близкото минало и протичащите в двете държави процеси в настоящето. В тази връзка ще бъде представен преглед на академичния дебат по темата, който все още е отворен, поради липса на консенсус около разбирането и оценката на близкото минало, а следователно и неговото влияние върху развитието след 1989 г. Текстът е разделен на две части, отнасящи се до двата отделни периода в историята на България и Словакия – първата разглежда понятийния апарат, с който учените обясняват годините от края на Втората Световна Война до разпадането на режимите в Източна Европа; във втората част ще бъде представен преглед на теориите, свързани с обяснението на последвалите процеси на политическа, икономическа и социална трансформация.

Плурализъмът в понятията, с които наричаме 45-годишния период, в който държавното управление в България и Словакия е доминирано от комунистически партии, създава теоретични и методологически проблеми. Най-широко разпространените понятия „комунизъм“, „социализъм“, или просто „соц-а“ циркулират в ежедневно гворене, използват се в медиите, от публични фигури и обикновени хора, без обаче да се рационализират формални рамки и определения, но с убеденост на предположението, че всеки е наясно какво означават. Често биват използвани и като синоними, но също така изборът на едно или друго понятие носи смисъл и може да отразява определени нагласи. Тази тенденция се вижда и в научните изследвания. Според Михаил Груев: „Факт е обаче, че различните национални школи, а понякога и отделните автори влагат собствени нюанси, а нерядко и идеология при преднамереното предпочитание на единия за сметка на другия термин (социализъм или комунизъм –

бел. авт.)“ (Груев 2013: 90). Още по-сложен е проблемът с назоваването на обществото. Петя Кабакчиева представя сбито разнообразието от понятия, използвани за обяснение на това общество. „Веднъж се използва думата “комунизъм”, втори път думата “социализъм”, говори се за “реален социализъм”, за “съветски режими”, за “общества от съветски тип”, голяма част от икономистите употребяват израза “командна икономика”, “държавна командна икономика”, има хора, които наричат това общество “държавен капитализъм”. Разбира се, “тоталитаризъм” е най-разпространеният етикет, но понякога понятието се стеснява до „сталинистки тоталитаризъм” (Кабакчиева 2013). Няма да се спирам подробно на всяко едно от тези определения, тъй като формулировките на икономистите, например, не влизат пряко във фокуса на моето изследване. Смятам за нужно обаче да представя част от дебата около дефинирането на тези понятия и причините един или друг изследовател да ги дефинира по определен начин. Проблематичността в назоваването и определянето на миналото категорично влияе и върху разбирането на следващия период. Опитът „пост-комунистическите“ трансформации да бъдат анализирани с привнесена „отвън“ терминология и обяснения се оказва неуспешен и това ражда поле за нови научни търсения. Фокусът пада върху определението „преход“, което е до такава степен в обръщение в българското общество и ежедневно говорене, че губи своя конкретен смисъл и употреба.

„СОЦИАЛИЗЪМ“ И/ИЛИ „КОМУНИЗЪМ“ – ТЕРМИНОЛОГИЧНИ ПОСТАНОВКИ

Един от основните автори, разглеждащ тази проблематика, е историкът Искра Баева, която заема позицията, че „по-достоверна и по-балансирана картина на епохата“ се съдържа в определението „държавен социализъм от съветски тип“ (Баева 2010: 21). Това, което според Баева позволява използването му, се съдържа в оформилите се, в резултат от емпирични изследвания, параметри ”на един модел на управление, при който единствената управляваща партия реализира своя социален проект не пряко чрез партийните си структури, а посредством подчиняването на административния апарат, на икономиката и на органите за държавно насилие и правов ред. Този властови механизъм определя държавния характер на модела (всичко в обществото, икономиката, културата и т.н. става чрез държавните ресурси)“. Този модел, в съчетание със социалистическите характеристики на обществото и фактът, че „системата е създадена и утвърдена в Съветския съюз и едва впоследствие е пренесена в Източна Европа“, дефинира зададеното от нея определение (Баева 2010: 20-21).

Колкото до определението „комунизъм“, Баева го приема като западно влияние. „Докато замяната на самоназоваването на системата като социалистическа с термина комунистическа има чисто политическа мотивировка, следваща противопоставянето от Студената война. [...] в понятието “комунизъм” в годините на прехода се влага точно обратният смисъл от онзи от епохата на социализма, който е базиран върху марксизма. Според марксизма комунизмът е висшата цел на историческото развитие, което ще създаде възможност за пълно и свободно развитие на всеки член на обществото. Докато новият за Източна Европа смисъл на понятието “комунизъм” следва пропагандното му използване в Съединените щати от годините на Студената война – чрез него е изграден “образът на врага” чрез съсредоточаване на всички негативи и ограничения на съветската система от 30-те години и тази в Източна Европа от времето на “чистия сталинизъм” [...] Замяната на наименованието “социалистически” или “народнодемократичен” (характерно за много западноевропейски държави) за страните от Източна Европа с “комунистически” е странична последица от безспорната победа на Съединените щати в Студената война.“ (Баева 2010: 17-18).

„Замяната“ на термините, за която говори Искра Баева, според мен не е изцяло резултат от „история, написана от победителите“ (Баева 2010: 18). Редица други български изследователи се съмняват в коректността и легитимността на част от терминологията (например „народнодемократичен“), използвана и пусната в обръщение от представителите на режима, тъй като тя е изпразнена от съдържание и не съответства на историческите реалности (Огнянов 2008: 237, Фотев 2008: 9, Знеполски 2008: 35, Даскалов 2009: 661-676). Според Любомир Огнянов след края на Втората световна война в Източна Европа се налага „съветска обществено-политическа, икономическа и идеологическа система, известна под понятие „социализъм“ или „комунизъм““ (Огнянов 2008: 275). Принципните дефиниции на двете понятия, опирайки се на концептуализацията на Даниела Колева, обяснява стегнато Михаил Груев: „... не изключва употребата на единия за сметка на другия термин, но акцентира върху „комунизма“ при очертаване на параметрите на революционно наложената промяна във властта и нейното насилствено упражняване, както и по-общо – при дефинирането на облика на политическата система и на държавата. Когато говорим обаче за състоянието на обществото, за социалните и икономическите отношения в него, по-адекватният термин е „социализъм““ (Груев 2013: 90).

Въпросът как биха определили епохата, в която са живели, задавах и на моите информатори. Отговорите бяха разнородни – „тоталитарна система“, „режим“, „социализъм“, „комунизъм“. До някаква степен обаче моята позиция по въпроса беше оформена и от тяхното мнение, не само от това на специалистите. В крайна сметка те са „обикновените“ хора, чийто живот е бил свързан с това време и сметнах, че имат правото да определят епохата така, както са я усетили. С цялата условност на факта, че едва ли успявах да се абстрахирам от емоциите, които бях провокирала по време на интервютата. Друга специфика в отговорите относно характера на 45-годишния период, в който държавното управление в България и Словакия е доминирано от комунистически партии, е това, че не е възприеман от моите информатори като еднороден. По-голямата част от тях правеха вътрешна периодизация, свързана с различната степен на натиск върху обществото от страна на държавата.

След вътрешно осмисляне на тезите на специалистите, както и мненията на информаторите приемам, че партията и обликът на политическата система и държава са комунистически, обществото и „начинът на живот“ – социалистически. И тъй като периодът се характеризира и с политическата система и със социалните отношения, когато говоря за епохата ще използвам и двете определения – „комунизъм“ и „социализъм“, без да смятам, че са напълно взаимнозаменяеми. Използването им от редица автори може да се види и в заглавията на не малко изследвания върху периода.¹ Смятам за коректно да направя уговорката, че не се опитвам да твърдя, че периодът между края на Втората Световна Война и зимата на 1989 г. е еднороден. Съществува вътрешна периодизация и в двете държави. В своите изследвания на политическата система на България 1944-1948 г. и 1949-1956 г. Любомир Огнянов я определя като „тоталитарна система от „сталинистки тип“ или „сталинизъм“ (Огнянов 2008: 319). Въпреки че според него политическият живот в страната не се изменя съществено до 1989 г., едва ли можем да определим като сталинизъм или тоталитаризъм целия период. Смъртта на Сталин води до процеси на десталинизация и някои от характерните черти на тоталитарния модел изчезват или съществено се модифицират – масовият терор и концлагерите изчезват, натискът върху частната сфера намалява, настъпва известно стабилизиране и предвидимост, идеологията се изпразва от съдържание и тежестта ѝ в обществения живот намалява и т.н. (Знеполски 2009: 66-67). Ивайло Знеполски обвързва анализа си на „късния комунизъм“ с тезата на Хана Арендт, артикулирана от

¹ Преглед да изследванията може да се види в литературната справка в началото на настоящия текст.

нея в предговора към второто издание на „Тоталитаризмът“, че „съветският режим след смъртта на Сталин постепенно се отдалечава от тоталитарния си характер.“ (Знеполски 2009: 67). Катрин Вердери също оспорва определението „тоталитаризъм“ и използва „социализъм“. Тя изхожда обаче от една малко по-различна позицията, а именно, че „режимите на комунистическите партии биват постоянно подкопавани от вътрешно съпротивление и скрити форми на саботаж на всички системни нива“ (Verdery 1996: 20). В този ред на мисли, смятам да не използвам „тоталитаризъм“ като определение на изследвания от мен период, тъй като възрастовата граница на почти всички информатори, с които съм разговаряла, обвързва представите и спомените (там където ги има) с по-късния етап на режима, но не и с първоначалния период на репресивно налагане на комунистическата власт и сталинизма. Този етап е осмислен от Ивайло Знеполски (Знеполски 2008). В преглед на историографията върху периода Румен Даскалов обобщава тезата на Знеполски по следния начин: „През 60-те години в обществото се оформя консенсус около нормите на режима и неговата легитимност, станал възможен благодарение на отказа на управляващите от прекомерна мобилизация и репресии и „купуването“ и „прелъстяването“ на масите чрез социална политика на преразпределение, засиленото внимание към консумацията (подобно на унгарския „гулаш социализъм“) и общото корумпиране на обществото.“ Според Кристоф Помиан обаче системата „остава от край до край комунистическа“ (цит. по Знеполски 2009: 77-78), тъй като монополът на политическата, икономическата и културна власт е в ръцете на комунистическата партия. Ръководната роля на партията е узаконена и в чл. 1 на Конституцията на Народна Република България от 1971 г.

ПОСТ-СОЦИАЛИЗЪМ/ПОСТ-КОМУНИЗЪМ, „ПРЕХОД“

Както беше заложено и в предната част приемам и двата термина – „пост-социализъм“ и „пост-комунизъм“, без да смятам, че са напълно взаимнозаменяеми. Изборът в заглавието на дисертацията да бъде конкретизирано, че изследвам пост-комунистическото общество има две функции. Едната е теоретична - да бъде подчертано, че обществото днес има своите специфики, свързани с трансформацията на политическата и икономическата система, а другата е контекстуална и хронологична - подходът ми към изследвания обект е да анализирам как се мисли, спомня и рационализира социализмът днес, а не да реконструирам минало. Отправна точка на изследването е настоящето, а не миналото, т.е. не търся никаква историческа достоверност. Настоящото, или периодът от падането на комунистическите режими в

края на 1989 г. до днес, е белязано от процес на промени и трансформация. Популярното определение в българското общество за този период е „преход“. Тук няма да се спирам подробно на историческата периодизация на прехода и проблемът за неговото начало и край. Освен това има съществена разлика във възприемането на този период в двете разглеждани държави. Категорично обаче българското и словашкото общество, а в този смисъл и представите на хората за социализма, също, носят белезите на тази трансформация и своето наследство от натрупалите се до този момент процеси.

Концепцията за „преход“ далеч не се ражда с процесите на трансформации в Централна и Източна Европа в края на ХХ век. Тя води началото си от „теоретичното наследство на еволюционизма и възгледите за постъпателно развитие на обществото“ (Беновска-Събкова 2001: 9). Налагането на тези теории върху случващото се след краха на комунизма като обществено-политическа система, обаче търпи критики. Според Кристиан Джордано и Добринка Костова това понятие е „заблуждаващо“, тъй като социологията и етнологията го използват „лекомислено“ и само по себе си то е „идеологически натоварена категория, която в научно отношение е заблуждаваща и дискредитирана“ (Джордано, Костова 1997: 130). Те обосновават тази теза с факта, че „вече знаем, че развитието в обществата от третия свят протече по съвършено различен начин.“ (Джордано, Костова 1997: 131). Скептицизъм относно адекватността на обясненията на понятието „преход“, макар и с различна аргументация, изразяват и редица други автори (Крийд 2005, Георгиева 1998, Беновска-Събкова 2001, Velikonja 2009, Buyandelger 2008, Burawoy, Verdery 1999 и др.). В своята критика на термина „пост-социалистически преход“ словенският културолог Митя Великоня отбелязва, че това, което се случва след промените в бившите комунистически държави, не е един преход, а комплекс от преходи, които са насочени към отделни елементи от социалния, политическия и икономическия живот. Те могат да бъдат най-общо групирани в три основни направления. Първата група може да бъде характеризирана като икономически преходи – от планова, протекционистка икономика, управлявана от държавата в западна, пазарна, конкурентна икономика; от национализирана и колективна собственост към приватизация и денационализация. Друга група преходи са политическите – от еднопартийна система към многопартийна парламентарна такава; от състоянието на съветски сателит към присъединяването към свободния и демократичен свят. Третата са социалните трансформации - от относително проста и ясна социалистическа ситуация в далеч по-сложна и дори объркваща такава в пост-

социализма; от предишната марксистко-ленинска идеология в днешната неолиберална; от предишните форми на интегриран колективизъм в нови форми (Velikonja 2009: 536).

Фактът, че проблемът за „прехода“ е многопластов, създава широко поле за изследване, което ражда различни интерпретативни школи и обяснителни стратегии като основните такива са разгледани от Михаил Груев (Груев 2015: 20-24). Тук накратко ще се опитам да ги представя като се водя по структурата, която той е задал. Първата школа, която се опитва да обясни разпада на комунистическите системи е тази на транзитолозите. Подробен преглед на теориите на транзитологията прави Георги Медаров (Медаров 2013: 79-94). Транзитологичната школа се появява средата на 80-те години на XX век и се базира на еволюционистичния подход и тезата, че съществува глобална тенденция на „преход към демокрация“, възприета от администрацията на Рейгън и правителствени експерти в САЩ и наречена „глобална демократическа революция“. Основната идея, върху която се базира анализът на транзитолозите може да се обобщи с виждането, че „преходът към демокрация“ не зависи от предварителни условия, няма общества, които не са „готови за демокрация“ (Груев 2015: 20-21; Медаров 2013: 109-110). „Идеята за стадийно развитие се проектира върху процеса на преход, който бива разчленен на определени периоди – първоначална либерализация или фаза на отваряне на пространството за известна съпротива/опозиция; следва периодът на самия преход; последната фаза е „консолидация“ – периодът на разпространяване и вкореняване на демократичните практики.“ (Медаров 2013: 110). Паралел между тази концепция и антропологията прави Груев, който я вижда като адаптация на теорията на Арнолд Ван Женеп и Виктор Търнър за ритуалите на преход в обществата, преминаващи неизменно през три фази: атомизация (отделяне от предходния статус), лиминалност (преминаване) и нова агрегация (приобщаване към новия статус). Той обаче вижда тази рамка за дефиниране на прехода като проблематична, тъй като, за да бъде приета общата валидност на споменатите закономерности (трите периода при транзитолозите и фази при Ван Женеп и Търнър), преходът трябва да се разглежда като приключил процес (Груев 2015: 22).

Втората школа, която Михаил Груев посочва е тази на революционистите, която е особено влиятелна и популярна в Централна Европа, тъй като в нея се вписват източноевропейската интелектуална дисидентска вълна. „При нея от значение е особеният субектен статут на авторите, които едновременно притежават квалификацията на учени и интелектуалци и също така привилегията на

непосредствено участие“ (Груев 2015: 22). Акцентът при представителите на тази школа пада върху вътрешните сили и фактори, имащи значителна роля в падането на комунистическата власт, без да отричат договорения характер на преходите в Източна Европа. Проблематично е обаче до колко това е валидно за България, за разлика от Полша, Унгария и Чехословакия (Груев 2015: 22). Случаят на тези държави има своите специфики. Съществува фразата „централноевропейски вариант на преход“, която се използва, за да опише общите характеристики на процесите в държавите от Вишеградската четворка (Чехия, Словакия, Полша и Унгария) (Szomolányiová 1995: 19).

Третото значимо течение, според анализа на Груев, е това на така наречените трансформационисти. Причисляването на учени към това течение е условно. То се определя с разбирането, че характерът на промените е резултат от „инициираните от елитите промени“, но и от т.нар. „пренареждане“, т.е. договорките между управляващи и опозиция, например „кръглите маси“. Според Груев българският случай „най-плътно се доближава до интерпретативната рамка на трансформационистката парадигма.“ (Груев 2015: 23). Един от представители на това течение е Дейвид Старк, чиято теория е разгледана от словашкия политолог Соня Сомоланий (посочен и от Груев). Старк препоръчва да се внимава с понятието „преход“ и вместо него трябва да се анализират „трансформации“, точно, за да се избегне натоварване на термина със смисъла, който влагат транзитолозите. Множественото число тук е от съществена важност, тъй като според него регионът трябва да се разглежда като преминаващ през множество преходи, както в отделните държави, така и в една дадена държава (Szomolányiová 1995: 19).

Последната, посочена от Михаил Груев, теория, той нарича конспиративистка. Тя се подхранва от разказите „отдолу“, а основната ѝ теза е, че преходът е режисиран (Груев 2015: 23-24).

Малко по-различен поглед върху квалифицирането на различните теории за прехода представят Катрин Вердери и Майкъл Бъровей. Те ги разделят на такива, които изхождат от идеята, че бъдещето е предопределено, а изходът един (икономисти) и на теории, базиращи се на схващането, че преходът все пак се корени е едно непоклатимо минало (историци, политолози, социолози). Последните се делят на две. Едните виждат социалистическото общество като тоталитарно и наблягат на дисконтинуитета – старата система, трябва да бъде унищожена напълно и от нея да останат само отломки,

върху които да се гради неолиберализъм. В тази идейна рамка икономисти предлагат „шокова терапия“ – либерализация на цените, стабилизация и приватизация, тъй като смятат, че пазарът може спонтанно да създаде нов свят, ако стария бъде напълно разрушен. Вторите наблягат на постепенна еволюция, вместо революция, разглеждайки социалистическото общество като автономна сфера в и отвъд комунистическата държава. Новият посткомунистически ред трябва да бъде изграден върху съществуващите вече основи, т.е. те виждат континуитет. За Бъровой и Вердери „шоковата терапия“ е категорично грешен подход, „не само заради праволинейния интерес да разрушава, но и защото дестабилизира институционалната рамка на вземането на икономически решения“. Двата виждат анализите на изследователите, опериращи в рамките на представата, че промените са еволюция и разглеждащи процесите „отдолу“, като доближаващи се далеч по-сполучливо до достоверна интерпретация, но „дори и те не успяват да уловят теоретично спецификите на прехода като процес.“ (Burawoy, Verdery 1999: 4-6).

Критиката на теориите за прехода е обобщена от антрополога Мандухаи Баянделгер (Buyandelger 2008) от Масачузетски технически университет в САЩ (MIT), която въвежда понятието „пост-пост-преход“ (post-post-transition) като обяснение на трансформациите, случили се в посткомунистическия свят като опира анализа си на редица антропологични изследвания върху фактическите процеси в обществата, провокирани от политическата промяна. Както и авторите, които вече разгледах, Баянделгер критикува подхода на изследователите на прехода и в частност предположението, приемано по презумпция, че „всички общества са част от глобален континуум на развитие, базиран на глобална икономика, чиято движеща сила е свободата на предприемачество.“ (Buyandelger 2008: 236). Тя смята, че определението „пост-пост-преход“ за състоянието на бившите социалистически държави и общества е по-адекватно, тъй като то „акцентира върху сложността на проблема на няколко нива“. Първото ниво е емпирично, т.е. определението разкрива факта, че преживяванията и опита на хората, чийто живот минава едновременно през разпада на комунистическата система и „набързо наложените неолиберални промени“ са многопластови. Продължителността на тези преживявания според нея показват, че „няма осезаема и конкретна разграничителна линия между т.нар. „преход“ и т.нар. „очаквана дестинация“ и по този начин определението „започва да деконструира теориите за прехода“. На теоретично ниво терминът „пост-пост-преход“ ни извежда „извън

предварително определените идеи за преход към много по-нюансирани и неочаквани нововъзникващи практики и идеи“. Третото ниво Баянделгер дефинира като „иронично“ – терминът е един вид критика на идеята за „шокова терапия“ като мост между социализъм и неолиберален капитализъм, тъй като в крайна сметка ”преходът не довежда до обещания свят на капитализма“. Следователно „теориите върху пост-пост-преход са базирани върху изследването на преживяванията на обществата, които се приспособяват към, съпротивляват се срещу, интерпретират и оформят живота си в зависимост и въпреки провалените преходи, стоварени върху тях.“ (Buyandelger 2008: 237). В направения от нея преглед, тя базира анализа си върху изследванията на редица западни и източни антрополози върху различни аспекти от състоянието на бивши социалистически общества и практиките за адаптация към новата ситуация, тъй като смята, че „силата на антропологията“ идва от това, че се допитва до хората, а не просто „предполага какво е най-добро за тях“. Заключение до което стига е, че теориите на транзитолозите се оказват неработещи, тъй като „постсоциалистическият морал и ценностната система, в комбинация със западни идеи, провокира неочаквани резултати и неолибералните принципи не отговарят на ценностния пейзаж на тези общества“ (Buyandelger 2008: 239). Това, което Баянделгер вижда като „пост-пост-преход“, не е някакъв логичен етап, следващ завършил вече преход, а практическата реализация на една промяна, която не се е случила така, както идеолозите на западните теории за прехода са очаквали. Причина за това разминаване е презумпцията, че развитието на бившите социалистически общества е линейно и предопределено. Въпреки дебатите върху начина по който промените ще се стекат, за икономистите например „бъдещето е само едно: капитализъм по учебник“ (Burawoy, Verdery 1999: 4). Картината, която Буравой и Вердери показват на практика е малко по-различна: „Фокусът върху ежедневните реалности на постсоциализма разкрива много по-двусмислената представа за трансформацията, обявена с такова благоволение от модернизационните теории и тези за пазарен и демократичен преход. Всяка от тези теории има ограничен поглед върху взаимодействието и взаимното проникване на системния и жизнения свят, макро и микро, глобално и локално; вместо това трябва да се занимаваме много повече с това, как разгръщащата се несигурност на макроикономическите институции засяга практиките в микро световите, а също и как семейството, работата и общностите се преобразуват в противоречие с това, което правителствата планират.“ (Burawoy, Verdery 1999: 6-7).

След така изложените различни концептуални рамки на понятието „преход“, заемам позицията, че най-подходящото определение на процесите, разгръщащи се в бившите комунистически държави е „пост-пост-преход“ на Баянделгер. Според мен обяснява до голяма степен състоянието на посткомунистическото общество, тъй като терминът е многопластов и се базира на вече натрупани изследвания на различни контексти и вариации на феномени. Освен това избягва нуждата от хронология, т.е. слагането на времеви граници и конкретизиране на една единствена общовалидна рамка на „прехода“. Както стана ясно той не е един, а зависи ексклузивно от различните контексти, които могат да бъдат както държава, така и определен процес вътре в едно общество. От друга страна времевите граници са проблематични, тъй като все още няма консенсус относно края на прехода в България, въпреки формалните маркери възприемани от някои, като приемането ни в ЕС през 2007 г. например. В разговорите ми с информатори от София обаче стана ясно, че мненията и усещането за времевите рамки на прехода са разнообразни. В Словакия проблемът за прехода е малко по-различен. В България „преходът“ се изживява като травма – дълъг, изнурителен период на промени, без да има яснота какъв трябва да бъде резултата и какъв е изходът. Част от респондентите го определят като „нормален живот“, но отново липсват конкретни рамки. В Словакия представата за преход и особено като травма не се усеща. Най-често информаторите говорят за промени и то визирайки конкретните събития от 1989 г. и няколко години след това. Въпреки това, приемат, че сегашният период също има своите проблеми. „Преход“ се използва в политоложката и икономическа литература като преход към демокрация и пазарна икономика, но не и в ежедневно говорене. По-популярно дори в литературата е определението „справяне с миналото“ (coming to terms), което се изразява в следването на няколко конкретни стъпки, базирани на източно германския пример. А те са бързо отваряне на архивите на държавна сигурност, демонтиране на репресивните машини на комунистическата система, създаване на места на памет за жертвите, съдебни процеси за извършителите на престъпления и не на последно място пълна лустрация, както на бившите партийни функционери, така и на бившите служители на ЩАЗИ (Методиев 2013:159).

Библиография:

- Баева, И. 2010.** Българският социализъм след Втората Световна Война като изследователски проблем. – В: *Изследвания по история на социализма в България 1944-1989*. София. 7-24
- Беновска-Събкова, М. 2001.** *Политически преход и всекидневна култура*. София
- Груев, М. 2013.** За близкото минало и за неговите рефлексии в настоящето. – В: *Българският комунизъм – дебати и интерпретации*. София. 87-104
- Груев, М. 2015.** Българският преход – опит за контекстуализация и периодизация четвърт век след началото му. – В: *25 години промени. Граници и периодизация на прехода, институции и качество на демокрацията в България*. София. 16-32
- Даскалов, Р. 2009.** *Българският комунизъм в историографията*. История на Народна Република България. София. 661-708
- Джордано, К., Д. Костова. 1997.** Реприватизация без селяни. За устойчивостта на една пагубна българска традиция. - *Български фолклор*, 23(5). 57-69
- Знеполски, И. 2008.** *Българският комунизъм. Социокултурни черти и властова траектория*. София
- Знеполски, И. 2009.** Тоталитаризмът – из историята на един незавършен дебат. – В: *История на Народна Република България*. София. 29-90
- Кабакчиева, П. 2013.** Дебатите за комунизма в България – в търсене на методологическо осмисляне. - *Пирон*, 2. Достъпен на: <http://piron.culturecenter-su.org/> [посетен на 25 Януари 2018]
- Медаров, Г. 2013.** Нашият преход не е преход“ – употреби на понятието преход в разказите на шуменци. – В: *Преходът в България – памети и рефлексии*. София. 79-94
- Методиев, М. 2013.** Осмислянето на комунизма в България: оптимистичната гледна точка. - В: *Българският комунизъм – дебати и интерпретации*. София. 158-174
- Огнянов, Л. 2008.** *Политическата система в България 1949-1956*. София
- Фотев, Г. 2008.** *Дългата нощ на комунизма*. София
- Burawoy, M., Verdery, K. 1999.** *Uncertain Transition: Ethnographies of Change in the Postsocialist World*. Boston.
- Buyandelger, M. 2008.** Post-Post-Transition Theories: Walking on Multiple Paths. - *Annual Review of Anthropology*, 37. 235–250.
- Velikoja, M. 2009.** Lost in Transition. - *East European Politics and Societies*, 23(4), 535 – 551. <http://journals.sagepub.com/doi/abs/10.1177/0888325409345140>. [Посетен 15 Декември 2017]
- Verdery, K. 1996.** *What was socialism and what comes next?* Princeton University Press: Princeton
- Szomolányiová, S. 1995.** Central European transition paths, parallels and differences the case of Slovakia Soňa Szomolányi. - *Sociológia*, 27. 19-31.